

De jacht naar rust

ANNALEN VAN HET
THIJMGENOOTSCHAP
Jaargang 109 (2021), aflevering 3

Thijmgenootschap

vereniging voor wetenschap en levensbeschouwing

Onder redactie van de wetenschappelijk raad

Prof. dr. Gabriël J.M. van den Brink (voorzitter)

Eefje de Gelder MSc MA (secretaris)

Leden

Prof. dr. Govert J. Buijs

Dr. Harm J.M.J. Goris

Mr. Frank A.M. van den Heuvel

Dr. Arthur Kok

Prof. dr. Evert van Leeuwen

Prof. dr. Maria E.T.C. van den Muijsenbergh

Dr. Patrick Overeem

Dr. Ronald B.J. Tinnevelt

Prof. dr. Theo Wobbes

Redactiesecretariaat

Tel. 06-51938775

e-mail secretaris.thijmgenootschap@outlook.com

www.thijmgenootschap.nl

Robert van Putten (red.)

De jacht naar rust

Het tegoed van het christendom

Eburon

Utrecht 2021

Het Thijmgenootschap, vereniging voor wetenschap en levensbeschouwing, is opgericht in 1904 en draagt sinds 1947 de huidige naam, geïnspireerd op J.A. Alberdingk Thijm, literator, kunstkenner en cultuurdrager. Deze vereniging van christelijke intellectuelen zet zich in voor wetenschappelijke publicaties met een actueel, levensbeschouwelijk accent. Voor lidmaatschap zie de laatste pagina.

Bestuur Thijmgenootschap

Prof. dr. Wim B.H.J. van de Donk, voorzitter

Prof. dr. Eelke de Jong, vice-voorzitter

Eefje de Gelder MSc MA, secretaris

Drs. Roland E.C. van der Pluym, penningmeester

Prof. dr. Gabriël J.M. van den Brink

Drs. Maria J.Th. Martens

Annemiek M. Schilpzand MSc, LLM

Afbeeldingen pp. 18,32,46,58,70,84,96,108,120,142,156,168,182,194:

Leah Sands

Afbeeldingen pp. 129-132,134,136: Wikimedia

Afbeelding p. 133: rauschenbergfoundation.org

Afbeelding p. 134 boven: Rothko Chapel © Elizabeth Felicella

Afbeelding p. 134 onder: © 2000 Mark Rothko, Red on Maroon (1959), c/o

Pictoright Amsterdam 2021

ISBN 978 94 6301 345 1

Academische Uitgeverij Eburon, Utrecht

www.eburon.nl

Beeld omslag: Leah Sands

Omslagontwerp: Brigitte Slangen

© 2021 de auteurs / Thijmgenootschap. Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op

Inhoud

ROBERT VAN PUTTEN

Inleiding 7

I. DENKERS OVER (ON)RUST

JOOST HENGSTMENGEL

Ledigheid is des duivels oorkussen: rust, arbeid
en luiheid bij de kerkvaders 19

WILCO DE VRIES

Gemaakt voor rust: Augustinus over de rust die
ons leven vervolmaakt en ordent 33

GERARD VISSER

In de geheiligde stad is mijn rust: over rust en ge-
latenheid bij Meister Eckhart 47

RENÉE VAN RIESSEN

Onrust en zelfwording: Kierkegaard over de
noodzaak van beweging 59

ROBERT VAN PUTTEN

Het leven vieren: Josef Pieper over rust als vreug-
devol geschenk 71

II. BRONNEN VAN VERTRAGING

BERNHARD REITSMA

Misbaar appendix of bron van leven? De beteke-
nis van een wekelijkse rustdag 85

MAARTEN VOGELAAR Alleen de maker vindt rust: een pleidooi voor belichaamde beweging	97
ROBERT VAN PUTTEN Een nieuw ritme leren: over het belang van deugdethiek voor rust	109
KLAZINA STAAT Rust vinden in moderne kunst: echo's uit de mo- nastieke traditie	121
III. RUST IN HET ACTIEVE LEVEN	
GERTINE BLOM Heilige gewoonten: Juliana van Norwich over rust in het alledaagse leven	143
JAN VAN DER STOEP Leven vanuit hoop: over rust en onrust in het klimaatdebat	157
MARLOES HOENCAMP Innerlijke vrede: Kohnstamms pedagogiek als spiegel voor de prestatie maatschappij	169
ELLY VAN DEN BERG EN HERMAN OEVERMANS Vertraag de tijd: organiseren en professioneel handelen vanuit rust	183
WOUTER BEEKERS Politieke concentratie: een pleidooi voor benedic- tijns bestuur	195
Dankwoord	209
Over de auteurs	211

Inleiding

KLOKGELUI IN BERLIJN

Enkele jaren terug was ik op vakantie in Berlijn. Het vakantieappartement bevond zich in de wijk Tiergarten aan een belangrijke verkeersader, niet ver van het stadscentrum. Op steenworp afstand bevond zich een groot treinstation met toeristische trekpleisters, zoals de dierentuin en de beroemde ruïne van de Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche. Omringd door de dynamiek van deze bruisende stad kon het alledaagse bestaan met gemak even achtergelaten worden. De treinreis door Duitsland, de museumbezoeken, de parkwandelingen en het bewonderen van de enorme winkelcentra waren absoluut ontspannend, maar tot verstilling bracht dat me niet. En dat valt te begrijpen. Wie door het Holocaustmonument loopt, de restanten van de Koude Oorlog ziet, permanent reclame in zijn blikveld heeft en zich in een onbekende stad door verkeershectiek begeeft, ervaart volop onrust.

Dat veranderde echter radicaal toen ik op zondagmiddag een kerkdienst ging bijwonen in de nieuwbouw van de Gedächtniskirche, direct naast de imposante ruïne. Op straat kwam het geluid van beierende kerkklokken mij tegemoet, als teken dat de eredienst spoedig zou beginnen. Eenmaal binnen in het naoorlogse gebouw overviel mij onmiddellijk een gevoel van verstilling. Je kon een speld horen vallen, terwijl het kleine aantal aanwezigen in stilte zat te wachten op het begin van de dienst. In de kerkzaal trok het indrukwekkende zwevende Christusbeeld met zijn zegenende armen, dat prominent aan de achterwand hangt, de aandacht. De hoge, blauwgekleurde ruiten maakten de ruimte een beetje donker, wat een sfeer van geborgenheid gaf en ruimte schiep voor inkeer en overgave. Nog voor de

liturgie begon, was het kerkbezoek al een kleine oase van rust in de drukke stad.

Deze ervaring kun je natuurlijk evengoed opdoen op andere plekken, ook op Nederlandse bodem. Markante oases van rust te midden van hectiek zijn bijvoorbeeld het Begijnhofje in de binnenstad van Amsterdam of de Domkerk met zijn binnentuin in het centrum van Utrecht. Stuk voor stuk zijn het oases van stilte die uitnodigen tot en ruimte scheppen voor innerlijke verstillig. Dat kan ook gebeuren in eigen omgeving, bijvoorbeeld wanneer rond het middaguur de kerkklok in het dorp luidt. Daar kun je achteloos aan voorbijgaan omdat je het gebeier niet eens opmerkt, of je kunt geïrriteerd wachten tot het lawaai over is (als je er vlak onder staat). Maar het klokgelui kun je ook opvatten als een vriendelijke wenk, als uitnodiging even op te kijken van je bezigheden.

Welbeschouwd staat het klokgelui symbool voor het ritme van stoppen, opkijken, in beweging komen en rusten. Op tal van momenten roept het klokgelui daartoe op. In het klooster is het luiden van de klok het teken om je werk neer te leggen en je naar de kapel te begeven voor contemplatie en gebed (in sommige kloosterorden zes keer per dag). Op zondagen is het klokgelui in protestantse kerken een uitnodiging om naar de kerkdienst te komen. Doordeweeks kan het klokgelui je doen beseffen dat er iets bijzonders gaande is wat het opkijken van onze activiteit waard is: een bruiloft bijvoorbeeld. Hoe verschillend ook, steeds markeert het klokgelui het begin van 'heilige tijden', van momenten of dagdelen die ons boven het alledaagse werkende bestaan uit tillen.¹ Dat is treffend weergegeven op het omslag van deze bundel.

Kortom, net als de stille hofjes in drukke steden herinneren de beierende klokken ons eraan dat er meer is dan 'de wereld van markt en strijd'.² Meer specifiek verwijzen ze naar een traditie van religieuze rustpraktijken, die voortgekomen is uit vele eeuwen christendom in Europa. Die traditie heeft benaderingen van de *vita contemplativa*

opgeleverd die niet alleen contrasteren met de Grieks-Romeinse oudheid, maar ook met die van de moderne recreatieve rust van amusement, vakantie en avontuur.³ Voorliggende bundel peilt het tegoed, dat wil zeggen: de actuele relevantie, van christelijk denken over en christelijke praktijken van rust.

JAGEN NAAR RUST

De zeventiende-eeuwse denker Blaise Pascal zei ooit: ‘al het ongeluk van mensen komt voort uit één ding: ze kunnen niet rustig stil blijven zitten in een kamer’. Mensen zoeken verstrooiing en zijn op de vlucht voor verveling. Deze woorden zijn alleen maar in belang toegenomen in de eeuwen die volgden. We zijn permanent op zoek naar mogelijkheden om ons leven te ontplooien. Deze focus op ontplooiing kan met recht dé karakteristiek van het moderne bestaan genoemd worden. Als mensen van de eenentwintigste eeuw ervaren we dat als het grootste gebod dat enerzijds prachtige mogelijkheden schept, maar anderzijds ook pijnlijke schaduwzijden kent. Dan hebben we het tegenwoordig over de gekmakende prestatieaanspanning.⁴

Van oplopende statistieken over prestatiedruk, berichten over toenemende werkstress en treurige verhalen over burn-outs kijken we nauwelijks meer op. Het raakt inmiddels mensen van alle leeftijden: veertigers en vijftigers die bekneld zijn geraakt in de afrekencultuur van hun organisatie, ouderen die werk combineren met intensieve zorgtaken, jonge professionals met glanzende carrièreperspectieven, studenten met een studielening en scholieren die aan torenhoge verwachtingen van ouders moeten voldoen. Wat zich opdringt is het sombere beeld een ‘vermoeide samenleving’.⁵

Daartegenover zijn inmiddels tegenbewegingen ontstaan die zoeken naar remedies om burn-outs te voorkomen en om prestatiedruk en werkstress te verminderen.

Het resultaat is een bijna oeverloos aanbod aan retraites, meditatiecursussen, trainingen in timemanagement, yogacentra en zelfhulp literatuur. Er lijkt een heuse ont-haastingsindustrie te zijn ontstaan. Daarbij is enerzijds de oosterse boeddhistische spiritualiteit een belangrijke inspiratiebron. Anderzijds wordt de moderne wetenschap, voornamelijk uit biomedische en gedragskundige hoek, geraadpleegd om tot een passende levensstijl te komen.

Het is echter zeer de vraag of deze remedies voldoende zoden aan de dijk zetten om de prestatie maatschappij te keren. Mijn zorg is dat de hedendaagse zoektocht naar rust te veel blijft hangen op het niveau van functionaliteit. Het grote aanbod aan ontspannende activiteiten lijkt vooral gericht op het beschermen of zelfs vergroten van onze productiviteit. We rusten uit omdat het goed voor ons is. We hebben ‘accumomenten’ om op te laden, om nieuwe energie op te doen en weer aan de slag te gaan. Dat kan prettig zijn of effectief lijken, maar vormt geen breuk met de logica van de prestatie maatschappij – eerder is het een bevestiging daarvan.

Tragisch genoeg doemt zo het beeld op van rust als een jachtige remedie. De haast waarmee velen rust willen verkrijgen door middel van pasklare technieken en de toepassing van stappenplannen, is daarvan een uiting. Daar komt nog bij dat recreatieve rust zelf ook steeds meer trekken van de prestatie maatschappij vertoont, want het avontuur moet altijd weer grootser en spannender. We jagen ernaar op hetzelfde tempo als de prestatiedruk waaraan we lijden. Echt ontspannen samenleven blijkt dus nog niet zo eenvoudig te zijn en wat ons daarin parten speelt is ons verlangen naar maakbaarheid.⁶ Dit maakbaarheidsdenken voedt ons streven naar perfectie en houdt de illusie van beheersing in stand, met als keerzijde dat we het loslaten en stellen van grenzen aan dat streven nauwelijks kunnen of durven vormgeven. Daardoor benaderen we zelfs rust en onthaasting als project van maakbaarheid.

Het beeld dat aldus oprijst is dat van verlegenheid met rust. We jagen naar iets wat we eigenlijk niet kunnen dulden. Hoe kan deze paradox bestaan? Zoeken we rust wel op de goede manier en op de goede plek? En minstens zo urgent: kan het ook anders? Is het mogelijk om tot een robuustere verankering van rust in het samenleven te komen? Deze vragen brengen me terug naar het klokgelui in Berlijn, naar de rust die in de christelijke traditie is gecultiveerd. Kunnen denkbeelden en praktijken uit de bedding van het eeuwenoude christendom nieuw licht werpen op de jacht naar rust in een vermoeide prestatie maatschappij? Zou de christelijke traditie ook in een seculiere tijd een verfrissend brongebied kunnen zijn en een originele bijdrage kunnen leveren aan de urgente maatschappelijke zoektocht naar rust?

EEN BLIK OP HET TEGOED

In deze bundel leggen veertien auteurs hun oor te luister bij belangrijke schrijvers, praktijken en denkbeelden uit de christelijke traditie. Meer in het bijzonder staat het West-Europese christendom, gevormd door katholicisme en protestantisme, centraal. De insteek is om de door de moderniteit vergeten of verwaarloosde inzichten en praktijken af te stoffen en opnieuw te doordenken, om zo het publieke debat te prikkelen en de maatschappelijke zoektocht een stap verder te helpen. Mijn hoop is dat het niet alleen christenen maar ook andere welwillende rustzoekers inspireert, in het besef dat de stemmen die in deze bundel tot klinken worden gebracht eeuwenlang hun waarde hebben bewezen. Dat zou voor de toekomst toch ook enig krediet moeten geven.

Deel I staat in het teken van dieper peilen van de menselijke onrust en vervolgens ook het verkrijgen van een rijker beeld van rust. Vijf grote denkers uit de christelijke traditie, die gezamenlijk bijna twee millennia bestrijken, passeren de revue. Joost Hengstmengel geeft een impressie van de

vroege kerkvaders en hun visie op (on)rust, waarna Wilco de Vries specifiek het denken van kerkvader Augustinus centraal stelt. Daaruit blijkt dat rust én onrust een plaats hebben in het aardse leven en dat God de bron van ultieme rust is. Gerard Visser bespreekt vervolgens een preek van de middeleeuwse mysticus Meister Eckhart waarin rust te maken heeft met tot bestemming komen en gelatenheid. Renée van Riessen concentreert zich met Søren Kierkegaard juist op de rusteloosheid van de mens en maakt duidelijk dat die rusteloosheid wezenlijk is voor zelfwording. Ten slotte sluit ikzelf af met een denker uit de twintigste eeuw, de filosoof Josef Pieper, die wijst op het vreugdevolle karakter van rust met de religieuze viering als hoogtepunt van rust.

Uiteraard is deze rij grote denkers niet uitputtend, maar ze volstaat om overtuigend te demonsteren dat de christelijke traditie een spade dieper steekt dan veel hedendaagse probleemanalyses van de prestatie maatschappij. Die komen vaak helaas niet verder dan te wijzen op veranderde maatschappelijke omstandigheden en structuren, bijvoorbeeld het neoliberalisme en de geglobaliseerde arbeidsmarkt. Hoewel die factoren er zeker toe doen, verklaren ze niet genoeg. Achter de onrust in het maatschappelijk systeem schuilt een innerlijke rusteloosheid van de menselijke conditie zelf.⁷ Dat is wat deze religieuze denkers blootleggen.

Uit deze expositie van grote denkers komt ook een veel rijker beeld van rust naar voren. Rust is in christelijk perspectief geen nietsdoen of uitrusten, maar draait om een levenshouding waarin rust intrinsiek waardevol is en gevuld wordt met contemplatie. Deze visie op rust kent concrete praktijken waarin deze contemplatieve rust gestalte krijgt. Gebed en liturgie zijn bekende voorbeelden, waarbij vooral de monastieke leefwijze deze rustpraktijken heeft gecultiveerd. Maar daaromheen zijn tal van aanverwante 'bronnen van vertraging' ontwikkeld, manieren van doen die helpen om vanuit de rust te leven. Deel II bespreekt een

aantal van die vertragende bronnen. Bernhard Reitsma bepleit het belang van een wekelijkse rustdag via een herorientatie op het Hebreeuwse woord 'sabbat'. Klazina Staat neemt de lezer mee in de rol die afbeeldingen speelden in de middeleeuwse monastieke meditatie en laat zien hoe dat in moderne kunst en musea doorwerkt. Beide hoofdstukken slaan een brug naar onze seculiere tijd. Naast deze meer verheven rustpraktijken benadrukt Maarten Vogelaar het belang van lichamelijkheid en materialiteit om tot rust te komen. Ikzelf stel de vraag centraal hoe we ons levensritme kunnen veranderen en ga daarvoor te rade bij de deugdedethiek.

Dat zojuist de term 'praktijken' viel is niet toevallig. Daarmee wil ik onderstrepen dat deze bronnen van vertraging groter zijn dan onszelf. Het gaat om handelingsrepertoires die beproefd zijn door de eeuwen heen, die door de traditie zijn overgeleverd en vernieuwd en waarin we ons kunnen voegen. Daarmee contrasteren deze bronnen van vertraging met de hedendaagse doe-het-zelfmentaliteit, met de gedachte dat wijzelf van alles moeten uitvinden om tot rust te komen. Zo helpen deze rustpraktijken ons te ontsnappen aan de logica van maakbaarheid. We hoeven niet steeds zelf het wiel uit te vinden.

Na deze rondgang langs praktijken die het contemplatieve bestaan invulling geven, keert deel III terug naar het actieve leven. Voor de meeste mensen is een volledig contemplatieve levensinvulling immers niet haalbaar. En dat hoeft ook niet, de bespreking van grote denkers in het eerste deel leert dat arbeid en andere vormen van activiteit niet geschuwd moeten worden. De vraag is vervolgens wel hoe we in het actieve bestaan rust een substantiële plek kunnen geven, daarbij instrumentalisme en oppervlakkigheid vermijdend. Anders gezegd: de uitdaging is om contemplatieve grondtonen te laten doorklinken in het actieve handelen. Daarvoor wordt een aanzet gegeven voor vijf heel verschillende domeinen van het actieve leven. Het gaat om vijf domeinen die ons allemaal op een of andere wijze raken.

In elk van deze hoofdstukken wordt de status quo van de prestatie maatschappij uitgedaagd op basis van kernnoties over rust uit de christelijke traditie. Daarbij bouwen veel auteurs impliciet of expliciet voort op inzichten die in deel I en II zijn gepresenteerd.

Gertine Blom laat aan de hand van Juliana van Norwiche zien dat we in het alledaagse leven heilige gewoonten kunnen ontwikkelen die rust brengen. Jan van der Stoep zet maatschappelijk engagement rond de klimaatcrisis centraal. In zijn betoog komt zowel het belang van rusteloosheid aan bod als het belang van rust in de vorm van aandachtig leven en het koesteren van sabbatsmomenten. Marloes Hoencamp onderzoekt hoe in het pedagogisch domein de notie van ‘innerlijke vrede’ een ontspannen alternatief biedt voor de huidige prestatiefocus in opvoeding en onderwijs. Elly van den Berg en Herman Oevermans bespreken het belang van ‘vertraagde tijd’ in organisaties, waardoor professionals reflectieruimte krijgen. Wouter Beekers daagt ten slotte de hedendaagse ‘sprintpolitiek’ uit tot een politiek van concentratie, geïnspireerd door de benedictijnse leefstijl.

CONTEMPLATIEVE VERBEELDINGSKRACHT

De nieuwsgierige lezer die al even door de bundel heeft gebladerd, zal het niet zijn ontgaan dat – naast het katern kunstwerken bij het hoofdstuk van Klazina Staat – door de hele bundel heen een collectie illustraties is opgenomen. In dialoog met de auteurs en hun geschreven teksten heeft kunstenaar Leah Sands speciaal bij elk hoofdstuk (en voor het omslag van de bundel) een illustratie in zwart-wit gemaakt.⁸

Met haar collectie illustraties laat Leah de lezer het thema van rust en onrust daadwerkelijk ervaren. Haar illustraties geven een rijkgeschakeerd beeld van rust en het vreugdevolle karakter daarvan, met royale aandacht voor flora, zonlicht en de wijsheid van dieren. Dat werkt

enthousiasmerend en wakkert het verlangen naar rust aan. Rijkgeschakeerd zijn ook de gekozen vormen waarin ze de illustraties heeft gegoten. Niet alleen onderstreept de gekozen lijst vaak de idee dat is afgebeeld, maar de herhaling van de betreffende vorm herinnert de lezer ook aan dwarsverbanden tussen de diverse hoofdstukken. Bovendien heeft ze niet alleen aandacht voor rust, maar ook voor rusteloosheid. Met soms dreigende beelden en donkere tinten laat ze de dynamiek en consequenties van onrust voelen.

Ik had drie redenen om Leah te vragen de thematiek van deze bundel op kunstzinnige wijze te verbeelden. Ten eerste heeft rust in de christelijke traditie alles te maken met schoonheid, vreugde en verwondering. Die toonhoogte van rust wilde ik materialiseren, tastbaar maken door een collectie illustraties. Ten tweede heb ik mij bij eerdere publicaties over rust weleens gestoord aan het beeldmateriaal dat daarbij werd geplaatst. Dikwijls wordt rust verbeeld door een hangmat, een verlaten natuurgebied of een leeg bankje, maar dat dekt de lading niet van rust in christelijk perspectief. De collectie illustraties in deze bundel is daarom ook bedoeld om onze verbeelding van rust en onrust te verrijken. Ten derde ligt aan deze bundel het methodische uitgangspunt ten grondslag dat niet alleen filosofie en theologie (rijk vertegenwoordigd in de beschouwingen in deze bundel), maar ook de kunsten een belangrijke inspiratiebron vormen voor reflectie en bezieling. Kunst heeft een eigen stem in de bezinning op existentiële en maatschappelijke vragen. Dat geldt zeker voor de collectie illustraties in deze bundel.

In haar hoofdstuk betoogt Klazina Staat dat in de middeleeuwse monastieke spiritualiteit afbeeldingen een belangrijke rol speelden bij contemplatie. Kunst is bedoeld om te helpen de weg te ontdekken richting het ultieme levensdoel. De afbeeldingen bevatten herinneringen aan dat doel en de weg daarnaartoe. Mijn hoop is dat de illustraties in deze bundel ook de contemplatieve

verbeeldingskracht van lezers kunnen stimuleren. Mijns inziens nodigen de illustraties daartoe uit, ze doen een appel op ons om te reflecteren op onze eigen levensweg en scheppen ruimte voor (innerlijke) dialoog. Als collectie herinneren de illustraties aan de uitspraak waarop uiteindelijk al het christelijk denken over rust teruggaat, namelijk Augustinus' uitspraak 'Onrustig is ons hart, totdat het rust vindt in God'.

NOTEN

- 1 Over heilige tijden zie ook Marli Huijjer, *Ritme. Op zoek naar een terugkerende tijd*. Zoetermeer: Klement, 2011, p.63-80.
- 2 Vrij naar de gelijknamige romantitel van de Franse schrijver Michel Houellebecq, *De wereld als markt en strijd*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 2000.
- 3 Paul Heintzman, *Leisure and Spirituality. Biblical, Historical, and Contemporary Perspectives*. Grand Rapids: Baker Academic, 2015.
- 4 De VPRO-documentaire *De BV Ik* uit 2011 blijft ook tien jaar later nog een prachtig portret van de prestatie maatschappij.
- 5 Byung-Chul Han, *De vermoeide samenleving*. Amsterdam: Van Gennep, 2012.
- 6 Robert van Putten, 'Dromen van ontspannen samenleven', lezing gehouden op het Christelijk-Sociaal Congres, 26 augustus 2020. Zie voor de notie maakbaarheid ook mijn boek: *De ban van beheersing. Naar een reflexieve bestuurskunst*. Den Haag: Boom bestuurskunde, 2020.
- 7 Ignaas Devisch, *Rusteloosheid. Pleidooi voor mateloos leven*. Amsterdam/Antwerpen: De Bezige Bij, 2016.
- 8 Technische gegevens: acrylverf op papier, 21 x 29,7 cm. De collectie bestaat uit zestien illustraties, waarvan er vijftien in deze bundel zijn opgenomen.